

WSTĘP

Pojęcie obywatela ma długą tradycję. Rola obywatela od czasów starożytności – państw greckich, imperium rzymskiego – poprzez średniowiecze, renesans, oświecenie wyraźnie się zmieniała. Rozwój systemu politycznego i gospodarczego w kolejnych wiekach przynosił dalsze wyzwania dla tworzących się państw narodowych i jego mieszkańców. Od czasów Wielkiej Rewolucji Francuskiej wyraźnie wzrosła też świadomość znaczenia i potencjału ruchów obywatelskich; w pewnym sensie wtedy właśnie zaczęła kształtować się „nowoczesna rola obywatela”. Rewolucja przemysłowa, wielkie konflikty XIX i XX wieku, dążenia narodowyzwoleńcze, ruchy emancypacyjne, demokratyzacja, międzynarodowe działania integracyjne i wiele innych historycznych i współczesnych wydarzeń oraz zjawisk społecznych poziomu makro i mikro w zróżnicowany sposób kształtowały postawy obywatelskie na całym świecie. W tym kontekście problematyczna jest również kwestia oceny zmiany charakteru roli obywatela i kształtowania w dobie zmiany formacyjnej (przejścia od społeczeństwa nowoczesnego do ponowoczesnego) „społeczeństwa poobywatelskiego”¹.

Ocena zmian w zakresie charakteru roli, jak i prezentacja zróżnicowanych uwarunkowań historyczno-społecznych jej rozwoju stanowi pewne tło tej książki². Głównym przedmiotem pracy jest przedstawienie praktycznych możliwości analizy obywatelstwa w ramach koncepcji kompetencji obywatelskich. Od ponad dwudziestu lat w Polsce wciąż prowadzi się ożywioną dyskusję

---

¹ M. Marody, *Społeczeństwo poobywatelskie?*, „Europa” 30/2004. Zdaniem autorki klasycznie rozumiane społeczeństwo obywatelskie, w dobie przejścia od społeczeństwa nowoczesnego do ponowoczesnego, chyli się ku upadkowi.

² Więcej na temat historii roli obywatela: K. Dziubka, *Teoria demokratycznej obywatelskości – zarys problemu*, w: W. Bokajło, K. Dziubka (red.), *Społeczeństwo obywatelskie*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2001; M. Szyszowska, *Człowiek jako obywatel*, „Res Humana” 6/1999; M. Magoska, *Obywatel w procesie zmian*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2001.

na temat kondycji społeczeństwa obywatelskiego i kapitału społecznego. Prezentowane opinie są często bardzo odmienne – w zależności od tego, czy prezentują je dziennikarze, politycy, czy też dumni ze swojej pracy działacze społeczni, spotkać można oceny i euforyczne, i katastroficzne³. Często można odnieść wrażenie, że choć wiele się mówi o kondycji społeczeństwa obywatelskiego i kapitału społecznego w naszym kraju, słowa, które w tej sprawie padają, są raczej opisem nastroju mówców, a nie faktów. Specyfika polskiego uczestnictwa w życiu publicznym jest bowiem wyzwaniem zarówno dla obywateli, organizacji pozarządowych i wspólnot lokalnych, jak i badaczy. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy jest kwestia problematyczności pomiaru tak złożonych i definicyjnie nieostrych zjawisk społeczeństwa obywatelskiego i kapitału społecznego. Z jednej strony hiperinkluzywny charakter pojęć, obejmujący w szerokim ujęciu elementy zarówno instytucjonalne (system prawny, system organizacji), jak też odnoszący się do kwestii postaw społecznych i realnych działań mieszkańców-obywateli, wyraźnie utrudnia kompleksowe ujęcie złożoności tych zjawisk. Z drugiej strony badanie tych kwestii w zawężonym zakresie prowadzi się w Polsce od kilkunastu lat. Dzięki inicjatywom m.in. Stowarzyszenia Klon/Jawor, pracom Fundacji im. Stefana Batorego czy Fundacji Instytutu Spraw Publicznych udało się przeprowadzić kilka szerokich projektów badawczych i niejako stworzyć podstawy pod rzeczową debatę o faktycznym stanie społeczeństwa obywatelskiego i kapitału społecznego. Te praktyczne ujęcia badawcze przyjmują jednak często zawężoną perspektywę – przykładowo odnosząc się jedynie do kwestii analizy trzeciego sektora. Przy szerokim spojrzeniu na kwestie społeczeństwa obywatelskiego⁴ i kapitału społecznego⁵ rola i znaczenie organizacji obywatelskich

³ Por. J. Żakowski, *Obywatelu, gdzie jesteś?*, „Polityka” 12/2005; M. Henzler, *Gdzie się należy?*, „Polityka” 49/2003. Interesującym głosem publicysty w tej debacie jest też pozycja T. Lis, *Co z tą Polską?*, Rosner i Wspólnicy, Warszawa 2003. Kwestii społeczeństwa obywatelskiego poświęcono także cykl artykułów w 2010 r. w „Gazecie Wyborczej”. Opracowanie tej debaty: A. Kaim, *Trzeci sektor w debacie „Gazety Wyborczej”*, w: W. Misztal, A. Kościński (red.), *Rozdroża praktyki i idei społeczeństwa obywatelskiego*, IFiS PAN, Warszawa 2011, ss. 217–230. Kwestię roli dziennikarstwa obywatelskiego we współczesnym świecie interesująco opisuje R. Drozdowski, *Citizen journalism – między praktyką utopii społecznej a utopią praktyki badawczej*, w: M. Nowak, M. Nowosielski (red.), *Jak badać społeczeństwo obywatelskie?*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 2008, ss. 189–204.

⁴ Takie ujęcie jest prezentowane m.in. przez Radę Indeksu Społeczeństwa Obywatelskiego. W projekcie badania kondycji społeczeństwa obywatelskiego w Polsce przyjęto, że społeczeństwo obywatelskie jest „przestrzenią działania instytucji, organizacji, grup społecznych i jednostek, rozciągającą się pomiędzy rodziną, państwem i rynkiem, w której ludzie podejmują wolną debatę na temat wartości składających się na wspólne dobro oraz dobrowolnie współdziałają ze sobą na rzecz realizacji wspólnych interesów”. P. Frączak, M. Rogaczewska, K. Wygnański, *Stan społeczeństwa obywatelskiego. Próba diagnozy*, Warszawa 2005.

⁵ Kluczowymi komponentami większości definicji kapitału społecznego są: zaufanie, sieci społeczne, normy i zobowiązania. Wiele definicji zwraca też uwagę na społeczne kon-

jest kluczowa. To właśnie takie organizacje wypełniają przestrzeń między wielkimi podsystemami czy instytucjami państwa a światem życia zwykłych obywateli. Działając w stowarzyszeniach, fundacjach, związkach – można realizować wspólne działania, można praktykować reguły demokratyczne, tworzyć kanały reprezentacji i rzecznictwa interesów poszczególnych grup oraz mechanizmy ich uzgadniania. Organizacje są jednak tylko pewnym środkiem realizacji obywatelskich aspiracji osób w nie zaangażowanych – to jest aktywnych, świadomych, kompetentnych obywateli. Bez aktywnych obywateli nie można mówić o silnym społeczeństwie obywatelskim⁶.

Kwestie aktywności obywatelskiej i jej pomiaru stwarzają kolejne trudności. Po pierwsze, często w ramach szerokich ujęć badawczych traktuje się przejawy działań obywatelskich jako wskaźnik konstytutywny badanych zjawisk. W takim ujęciu zarówno funkcjonowanie norm społecznych, uznawane wartości, postawy obywatelskie, jak i obywatelskie działania traktuje się jako niezależne wskaźniki społeczeństwa obywatelskiego czy kapitału społecznego. Takie ujęcie pomija przyczynowo-skutkowy charakter analizowanych zjawisk, tzn. aktywność obywatelska nie jest traktowana jako efekt wpływu postaw i funkcjonujących norm. Wynika to w pewnej mierze z opisanego bardzo szerokiego zakresu definicyjnego pojęć⁷. Dlatego analizując problem aktywności obywatelskiej stosuję nowatorskie jego ujęcie – z perspektywy kompetencji obywatelskich.

Kompetencje obywatelskie zdefiniować można jako umiejętności skutecznego i konstruktywnego funkcjonowania w życiu obywatelskim w oparciu o znajomość zasad funkcjonowania systemu politycznego i wiedzy z zakresu spraw publicznych. Takie rozumienie stanowi specyficzny układ zdolności i postaw, poprzez które obywatel może realizować swoje cele związane z funkcjonowaniem w sferze publicznej. W szerokiej perspektywie kompetencje obywatelskie odnoszą się do:

- posiadanej wiedzy na temat funkcjonowania w sferze publicznej,

---

sekwencje, czyli dobrowolnie generowane przez jednostkę korzyści. Krótką, ale bardzo dynamiczną historię koncepcji kapitału społecznego opisują m.in. C. Trutkowski, S. Mendes, *Kapitał społeczny w małych miastach*, Scholar, Warszawa 2005; zob. też M. Theiss, *Krewmi – znajomi – obywatele. Kapitał społeczny a lokalna polityka społeczna*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2007; M. Theiss, *Operacjonalizacja pojęcia kapitału społecznego w badaniach empirycznych*, w: H. Januszek (red.), *Kapitał społeczny we wspólnotach*, Wyd. Akademii Ekonomicznej, Poznań 2005; D. Castiglione, J. van Deth, G. Wolleb (red.), *The Handbook of Social Capital*, Oxford University Press, Oxford 2008; P. Weryński, *Typy kapitałów społecznych a wzory uczestnictwa obywatelskiego*, w: W. Misztal, A. Kościański (red.), *Rozdroża praktyki i idei...*, ss. 73–92.

⁶ P. Frączak, M. Rogaczewska, K. Wygnański, *Stan społeczeństwa obywatelskiego...*

⁷ Przegląd stosowanych perspektyw badawczych w analizach społeczeństwa obywatelskiego interesująco opisuje M. Nowosielski. Zob. M. Nowosielski, *Jak badać społeczeństwo obywatelskie i aktywność społeczną? Prezentacja metod i technik badawczych*, w: M. Nowak, M. Nowosielski (red.), *Jak badać społeczeństwo obywatelskie?*, ss. 21–38.

- oceny elementów sfery publicznej,
- motywów podejmowania działań obywatelskich,
- uznawanych norm życia zbiorowego, związanych z funkcjonowaniem w społeczeństwie demokratycznym,
- pewnej gotowości do podejmowania działań obywatelskich.

Do oceny kompetencji w tych pięciu wymiarach stosuję wskaźniki i skale oparte na używanych w praktyce badawczej pytaniach wskaźnikowych, a także stworzyłem osobną skalę do jej pomiaru w wymiarze poznawczym (SKO). Skala ta ma charakter zawężający zjawisko kompetencji do wymiaru poznawczego – to znaczy opiera się na pytaniach o wiedzę na temat rozwiązywania problemów działania w sferze publicznej. Takie ujęcie pozwoliło na analizę wzajemnych zależności między poszczególnymi wymiarami kompetencji obywatelskich, jak również umożliwiło ocenę wpływu poszczególnych wymiarów na aktywność obywatelską. Oczywiście specyfika takiego układu zależy od specyfiki systemu politycznego i gospodarczego, stąd stworzone narzędzie ma już w założeniu pewne ograniczenie związane z odniesieniem je do systemu demokratycznego i gospodarki wolnorynkowej III Rzeczypospolitej⁸. Niemniej przyjęta perspektywa rozwiązuje inny problem związany z pomiarem zaangażowania obywatelskiego: przyjęcie za punkt wyjścia analizy kompetencji obywatelskich umożliwiło rozdzielenie dwóch istotnych kwestii – obywatelskich umiejętności i wiedzy od obywatelskich działań.

W przyjętym schemacie aktywność w sferze publicznej RP jest traktowana jako zmienna wyjaśniana poziomem kompetencji obywatelskich. W tym kontekście kluczowego znaczenia nabiera kwestia określenia właściwości predykcyjnych przygotowanego narzędzia pomiarowego, dlatego też zastosowałem liczne zaawansowane analizy statystyczne mające na celu zweryfikowanie przydatności stworzonej skali. Kluczowy był przy tym odpowiedni dobór wskaźników i właściwe scharakteryzowanie projektu badawczego, który umożliwiłby pełne ujęcie kwestii kompetencji obywatelskich. W projekcie zastosowano więc zasadę triangulacji metod badawczych – wykorzystano badania kwestionariuszowe (kluczowe z uwagi na analizę skali kompetencji obywatelskich), wywiady pogłębione oraz analizę źródeł zastanych.

Dodatkowym wprowadzonym ograniczeniem jest zawężenie obszaru badań do trzech miejscowości – Poznania, Leszna i Wrześni. O wyborze tych miast zdecydowały dwa kluczowe czynniki. Po pierwsze, w celu kompleksowej analizy stworzonej skali kompetencji obywatelskich ważne było sprawdzenie, czy w zakresie kompetencji i aktywności obywatelskiej istnieją

---

⁸ Oczywiście stworzenie uniwersalnego narzędzia do pomiaru kompetencji obywatelskich w oderwaniu od kwestii funkcjonującego systemu politycznego nie jest możliwe. Nie taki jest też cel tej rozprawy. Stworzona skala ma się przysłużyć do stworzenia rzetelnej oceny kompetencji wśród mieszkańców Polski początków XXI wieku.

różnice ze względu na miejsce zamieszkania. Dobór trzech różnych pod względem wielkości miast⁹ pośrednio pozwolił na weryfikację wpływu wielkości miejsca zamieszkania na postawy obywatelskie. Istotnym było jednak, by analizowane miejscowości znajdowały się na obszarze jednego województwa. Z jednej strony umożliwiło to porównywanie ocen współpracy z instytucjami publicznymi (zwłaszcza szczebla wojewódzkiego), z drugiej pozwoliło na pogłębienie analizy kształtowania tradycji obywatelskich Wielkopolan. Wielkopolska należy bowiem do regionów posiadających własne, wyróżniające się odrębnymi cechami dziedzictwo kulturowe¹⁰. Pokazanie, w jaki sposób to dziedzictwo wpłynęło na specyfikę w zakresie aktywności i kompetencji obywatelskich mieszkańców Poznania, Leszna i Wrześni stanowiło kluczową przesłankę do przeprowadzenia pogłębionych studiów.

Prezentowany tekst to rozprawa doktorska napisana w Instytucie Socjologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu pod kierunkiem profesora UAM dra hab. Ryszarda Cichockiego.

W ramach opracowania zaprezentowałem analizę głównych koncepcji społeczeństwa obywatelskiego i kompetencji obywatelskich. W dalszej części przedstawiono stan badań nad społeczeństwem obywatelskim, postawami obywatelskimi i kompetencjami obywatelskimi w perspektywie krajowej i międzynarodowej. Analiza stworzonej skali kompetencji, jej wymiarów, wpływu kluczowych zmiennych społecznych, demograficznych i ekonomicznych na poziom umiejętności funkcjonowania obywateli w sferze publicznej, a także relacja między wymiarami kompetencji obywatelskich a aktywnością obywatelską stanowi kluczową część tej pracy.

---

⁹ Poznań – około 550 tys. mieszkańców, Leszno – 65 tys. mieszkańców, Września – 30 tys. mieszkańców.

¹⁰ W. Molik, *Dziedzictwo kulturowe szansą Wielkopolski w zjednoczonej Europie*, w: W. Molik, A. Sakson, T. Stryjakiewicz (red.), *Wielkopolska wobec wyzwań XXI wieku*, Centrum „Instytut Wielkopolski”, Poznań 2004. W. Molik zwraca szczególną uwagę na rolę, jaką pełniła Wielkopolska w transferze kulturowym z krajów zachodnioeuropejskich na ziemię polskie. Polegała ona na adaptowaniu różnych zachodnioeuropejskich osiągnięć cywilizacyjnych i następnie przekazywaniu ich innym ziemiom polskim. Rolę tę Wielkopolska pełniła poczynając od przyjęcia chrześcijaństwa w 966 r. po wiek XX, choć należy zauważyć, że znaczenie tej roli w różnych okresach historii było zróżnicowane. Kwestię samoorganizacji w Polsce w okresie zaborów analizuje także S. Bratkowski, *Samoorganizacja w Rzeczypospolitej szlacheckiej i w okresie zaborów*, w: P. Gliński, B. Lewenstein, A. Siciński, *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: Trzeci sektor*, IFiS PAN, Warszawa 2002.